

Historija Gradske

O Gradskoj i Gračanima najviše je pisao geograf Tvrtko Kanaet (Ljubuški travari. Geografski pregled 1960 ; IV:43-66) Na terenskom istraživanju Kanaetu su djelomično pomagali Ljubušaci: asistent Ibrahim Bušatlija, (sada akademik) i prerano umrli profesor Ćazim Mušić(Ahmeta), tada diplomirani student.

Gradska (Gracka , Zagracka) je smještena nedaleko od Ljubuškog ,za Starim Gradom i po tome je dobila ime. Do danas nisu poznati pisani spomenici koji bi svjedočili da je Gradska bila naseljena u doba hercega Stjepana Kosače. Po pričanjima starih ljudi iz Gradske ,njihovo naselje ,po starom običaju,osnovao je Herceg, poslije izgradnje njegovog utvrđenja. Tako su oni, kao stočari i kiridžije bili trajno vezani za kulu,kasnije za značajnu osmansku tvrđavu. Slično naselje stočara u Podveležju postoji uz hercegov stoni grad Blagaj. Stanovnici Gradske zovu se Gračani, Ljubuški Bošnjaci ih, prema njihovom višestoljetnom isključivom zanimanju stočara,redovno zovu "travari" , jer su od pamtivijeka bili vlasnici trava–pašnjaka. Oni su u ovaj kraj došli kao stočari i stoljećima nisu mijenjali svoje osnovno zanimanje. I u današnjem ljubuškom govoru izrazi "trava" i "pašnjak" su sinonimi. Etnolozi Gračane zovu balijama. Srodne skupine periodičnih nomada-balija naseljene su i u Podveležju i Jasenicama kod Čapljine. Postoji više varijanti tumačenja riječi balija. Balija je turska riječ i znači seljak. Najprije su muslimani u gradovima ovim imenom nazivali muslimane u selima za koje su htjeli reći da su zaostali i prosti. Izraz balija sa identičnim značenjem kasnije se proširio i na pripadnike drugih vjera. Zatim su nemuslimani preuzeli taj naziv kao pogrdan za sve muslimane bez razlike,kao što je naziv " vlah" (do danas neobjašnjen) postao pogrdan za sve nemuslimane. Prema Čevri,termin balija vuče korijen od arapske riječi bali što znači stari, istrošeni. Tako su Osmanlije nazivali starince, starosjedioce koje su zatekli,da bi ih jasno razlikovali od došljaka i naglasili njihovo domaće porijeklo. U prilog ovoj tvrdnji ide i relativno česta pojava osobnog imena Balija u osmanskim katastarskim popisima (defterima).U opširnome Osmanskom defteru iz 1585 godine u selu Ljubuški sa samom varoši Ljubuški navode se Balija Alijin,Balija sin Vlatkov i Balija Huseinov. Defter potiče iz perioda kada su starosjedoci masovno prihvatili islam , odnosno kada je proces islamizacije bio pri kraju. Ako bi se uvažila ova verzija, Gračani su naši starinci,prvobitno stočari -Vlasi ,koji su po dolasku Osmanlija prihvatili islam,možda malo kasnije od bogumila i katolika. Po Dedijeru,balije su seljaci-gorštaci koji se ponašaju kao jedna kompaktna i izdvojena cjelina. Žive u oblasti velikih planina,mahom se bave uzgojem stoke. Mnogi od njih imaju u planini svoje vlastite ispaše ,a kod kuće su kmetovi. Iako u svojim selima žive po nekoliko stotina godina nisu se organizirali u bratstva i plemena. Po načinu eksploatacije ispaša slični su seljacima u Alpama. Za Dedijera balije su tipski predstavnici jedne od tri etničke duše u Hercegovini (druge dvije su doseljenici sa istoka i zapada). Mehmed-beg Ljubušak u "Narodnom blagu" ovako tumači izraz balija : U Bosni se reče balija Muhamedovcima koji u selima stoje i koji nose sukmeno odijelo,jer se zove turski sukno "aba" .To se podudara sa mišljenjem nekih naučnika da su stari nomadi u Hercegovini nosili haljine od bijele abe (aba-domaće grubo seljačko sukno,čoha od vune ili kostreti), pa otuda naziv abalije, kasnije balije. U "Rječniku bosanskog jezika" Isakovića balije su periodični nomadi - Muslimani u planinskim krajevima , u širem kontekstu,neuki muslimanski seljaci. Begovi su balijama nazivali muslimane koji nisu bili begovi. Gračani su imali široke mogućnosti da pored poslova stočara sa stalnim kretanjem,obavljaju i poslove kiridžija. To je naročito dolazilo do izražaja u dovozu hrane posadnicima ljubuške tvrđave,velikim javnim radovima u ljubuškom polju, prenosom soli na konjima iz Metkovića do hercegovačkih mjesta,itd. Po predanju Gračana , kad se gradio Ljubuški Grad, oni su gonili "erzak". Po geografu Kanaetu, erzak je građevni materijal (kamen,pržina,itd),a po drugom tumačenju ,to je hrana,životne namirnice. Bilo kako bilo, "gonjenje erzaka" za tvrđavu pokazuje da su oni stoljećima životno bili vezani uz nju. Osmanlije su je tretirale kao "dodatak tvrđavi" (Kal ' ai time) kako je zabilježeno u sidžilu (protokolu) mostarskog kadije iz 1840.godine. Gradska je bila naseljena vrlo rano. Na to upućuju ostaci niza gromila duž drevnih puteva i velike kamene gradine u blizini sela. Ne zna se kada je Gradska pala u osmanske ruke. Svakako nije u drugom osvajačkom udaru 1465.godine, jer se ne navodi u sumarnom

popisu sandžaka Bosna 1468-1469.godine gdje su zabilježena i osvojena sela iz hercegovačkog vilajeta. Može se opravdano pretpostaviti da je Gradska pala u osmanske ruke kada i Ljubuški – oko 1472.godine, iako nije posebno navedena kao selo u opširnom defteru hercegovačkog sandžaka iz 1475-1477.godine. U svim sudbonosnim događajima Gradska je dijelila sudbinu Ljubuškog. Po narodnoj predaji, kad je mletački plaćenik, uskočki serdar Stojan Janković napao Gradsku, travari nisu bili u selu, nego u planini. To se u potpunosti podudara sa izvještajima o tom pohodu mletačkog providura Valijera iz jula i septembra 1685.godine. Poslije Požarevačkog mira 1718.godine nastao je period političke i ekonomske stabilizacije. Na granici sa Dalmacijom, od koje Gradska nije daleko, bilo je samo povremenih sukoba koji nisu bitno uticali na njihovu sigurnost. Vlast u Ljubuškoj nahiji čvrsto su držali moćni ljubuški kapetani, ajani i kajmakami i tako je ostalo sve do austrijskog zauzeća ljupkog grada 1878.godine. U toku 1767.godine Osmanlije su popravljale ljubušku tvrđavu, što svakako, nije prošlo bez Gračana. Oni su već tada, kao kiridžije i stočari, imali tradiciju stalno naseljenih za Gradom sa utvrđenim obavezama prema osmanskoj državi. U periodu od 1830.do 1850.godine vitinski begovi Kapetanovići i stolački Rizvanbegovići su uz pomoć talijanskih stručnjaka preduzeli opsežne radove na melioraciji polja u slivu Trebižata. Po njihovim savjetima a često i naredjenjima koja nisu trpila odlaganje sadio se duhan, gajili pirinač i vinova loza. U vrijeme te žive privredne aktivnosti, Gračani su sa svojim konjima odigrali značajnu ulogu. Stariji Gračani su pričali da su okolna sela poslije 1878.godine naselili imigranti iz Dalmacije. Gračani su ostali na svome, ali ne svi ; jedan dio ih se iselio u Sandžak. Iako zvanični podaci o iseljavanju Gračana ne postoje, ne može se prihvatiti podatak da je tada Gradsku trajno napustilo 50 porodica, kako veli jedno gračansko predanje. Za Gračane je značajno da u svim kriznim periodima nisu tako lako trajno napuštali svoje domove kao Ljubušaci. Gračani, kao i Ljubušaci, malo znaju o svom porijeklu. Navode da su u Gradskoj od pamtivijeka, od vazda, da su se tu davno naselili i ostali, jer su imali vrlo povoljne uvjete za gajenje stoke. Porodice su Maksumići, Elezovići, Špage i Čolići. Maksumići su starosjedoci. Potomci su starih skupina stočara koje su se kretale s osmanskim osvajačem i nastanile u ovom selu zbog povoljnih prirodnih uvjeta za gajenje stoke zimi i pogodnosti visokih planinskih pašnjaka ljeti na koje su stoljećima gonili stoku. U Gradsku su se naselili prije 1685.godine. Da je to stara porodica govori i podatak da se ne tako rijetko nesmetano žene među sobom. Dijele se u više porodica: Nunići (po dedi Nuni); Husići(po nekom Huski); Sinanovići (po nekom Sinanu); Bjelkići(po sijedom dedi) i Pašanoviće(po nekoj Pašani). Od ukupno 35 porodica Maksumića 1955.godine, najbrojniji su bili Husići (13) i Nunići (11). Žene se iz sela u kojima vladaju identični uvjeti života i gdje je gajenje stoke osnovno zanimanje. Elezovići su došli iz Crne Gore početkom 18.stoljeća, vjerovatno za vrijeme, masovnog ubijanja i progona muslimana(istrage poturica). Špage su doselile iz Podveležja sredinom 19.stoljeća. Nekom od njih pukao je konap(špag) na tovaru soli koju su prevozili iz Metkovića za Hercegovinu i tako su dobili prezime. Prvi Špago u Gradskoj bio je neki Osman, koji se tu nastanio uz sestru, udatu za Omer-agu Maksumića. Oni su ga uzeli pod svoje, jer nisu imali djece. Nastanak naziva porodice upućuje na njihovo zanimanje kiridžija, i česta putovanja. Iz te porodice potiče čuveni narodni junak Alija Špago. Kazuju da ga nije htio ni čelik ni olovo. Rodio se ne zna se kada u Podveležju, od majke Hate i oca Ibre. Narodna predaja veli da je bio zapovjednik graničara na četiri karaule u konjičkom kraju. Bio je strah i trepet za odmetnike, a zavidili su mu i osioni konjički begovi. Kad su osmanske vlasti za odmazdu naredile da se pobiju neki srpski seljaci u konjičkom kraju, a njihove kuće spale, Alija je ustao u njihovu odbranu i spasio ih. Imao je sedam sinova. Kad je navršio 80 godina, na svadbi najmlađeg sina Salke, nije mogao da odoli nadmetanju s momcima u bacanju kamena i skoku iz mjesta. Predaja veli da ih je sve redom pobedio, vratio se kući, klanjao podne, savio i zapalio cigaru i tiho preminuo. U Gradskoj je živio 1975.godine njegov unuk Ibro. Čolići su najmlađa porodica. Doseljenici su; potiču od Čolića iz Lukomira(Bjelašnica). Iz Gradske su u Podveležje doselile tri porodice i to Maksumići, Smajkići i Crnomerovići. Crnomerovići su dobili prezime po Crnom Omeru, koji je umro 1935.godine u stotoj godini života. Prije su se zvali Maksumići kao i Smajkići. Smajkići su jedini od Podveležaca izgonili stoku u mahalalu(ljetne stanove) Hajvazi, što potvrđuje njihovo porijeklo od Maksumića. Naselje je podijeljeno u pet mahala: Nunići – središte naselja; Sinanovići-neporedno do mahale Nunići; Husići-granična mahala na zapadu do Radišića; Špage-granična mahala na istoku; Dubrave-blizu mahale

Sinanovića. Od mahale Nunići udaljena je oko 500 m., od mahala Husići i Špage oko 200 m. Kuće u mahalama su zbijene, bez prozora prema ulici. Prije oko sto godina nije bilo progona (prolaza za stoku) i ograda. Stoka je slobodno pasla na cijelom seoskom ataru. Kuće su bile kamene, pokrivene raževom ili mlaćenom slamom, negdje i ševarom iz Vida kod Metkovića, vrlo rijetko pločom (Nunina kula). Prva kuća pokrivena crijepom izgrađena je prije sto godina. Gradska je danas povezana sa Ljubuškim i drugim mjestima dobrim putevima. Od važnih saobraćajnica dijeli je prazan prostor neophodan za gajenje stoke. I u rimsko doba oni nisu bili daleko od glavnog puta Salona-Narona koji je preko Humca vodio dolinom Trebižata, niti od "Francuske ceste" preko Vrgorca. Zanimljivo je da Gračani nisu imali kola, iako su kolskim putem bili povezani sa svim glavnim putevima. Gračani nisu bili samo stočari nego i kiridžije-najamni vozari. Koristili su stare stočarske puteve do Donje Neretve, a odatle do Sarajeva, Visokog, Kreševa i Travnika. Prenosili su so, kafu, začine i drugu prekomorsku robu. Pri povratku kože, rudu i stočarske proizvode. Taj vrlo unosan posao prestali su raditi u drugoj polovici 19. stoljeća, kada su izgrađeni cesta i željeznička pruga duž Neretve.

Travari su bili kmetovi Dizdarevića, potomaka ljubuških dizdara. Trećinu su plaćali u novcu, a ne u naturi, kako je bilo uobičajeno. Hak su plaćali tako da su se o iznosu novca za cijelo selo pogađali s agama, a kasnije bi iznos haka po porodicama dijelili prema broju stoke. Petorici aga davali su po 20 forinti za pašarinu. Prestali su biti kmetovi 1909. godine otkupom po cijeni od 300 dukata. Svakom od trojice braće Dizdarevića dali su po 100 dukata, a sumu razbili na porodice prema imovnom stanju. To dokazuje da su stoljećima bili vezani za ljubušku tvrđavu. Jedan dio seoskog atara kupili su od aga seljaci iz Radišića i tako oduzeli Gračanima zemlju, a dio koji je otkupio Ahmet Spahić dobili su "agrarnom reformom" 1922. godine. Odmah po okončanju dobijene parnice sa Radišićanima, 1800 dunuma aginske zemlje na Oštrm Humcu otkupili su od aga na dražbi. Poslije tog otkupa svi Gračani su postali slobodni seljaci. Do početka 19. stoljeća niko u selu nije znao pisati. Prva osnovna škola otvorena je 1952. godine. Gračani su zadržali ijekavsko narječje zbog stroge obostrane vjerske zabrane mješovitih brakova između muslimana i katolika. I u pjesmama su ijekavci. Pjesme su "gange", muške i ženske u dva stiha. Muške su grube, redovno povezane sa seksom i svakodnevnim životom, ženske su nježne, govore o ljubavi, čežnji za dragim, ljubomori i udaji. Gusala nemaju. Gradska nikada nije bila čvršće povezana sa ljupkim gradom. Prije melioracije Gračani nisu silazili u polje sa stokom na ispašu, jer je ono stoljećima bilo močvarno, poplavljeno i nezdravo za ovce. To ne znači da nikada nisu na tom prostoru slobodno napasali stoku. Jedno vrijeme stoku su napasali i u Hrašljanima kod Kravice. Poslije melioracije nikada nisu silazili u dolinu Tihaljine i u polje, ni poslije dizanja usjeva. Jedino su Špage uzimale u zakup obradu zemlje u ljubuškom polju. Iako je selo nedaleko od grada, rodbinske veze Gračana i Ljubušaka su rijetke. Iz porodice Maksumića samo su se dvojica oženila iz ljubušskog prije 1955. godine i ostala tamo sa porodicom. To ne znači da nisu postojale dugogodišnje prijateljske veze među pojedinim porodicama Gračana i Ljubušaka. Gračani su rijetko izlazili na ljubuški pazar, a nisu se često sretali ni kao prodavači drva za ogrijev. Poneko od njih radio je u ljubuškom uredu za otkup duhana. Zna se da su žene odlazile u "doganu" za vrijeme predaje duhana. Atar sela trpio je vremenom znatne promjene zbog stalne prodaje i kupovine zemlje. Najveća promjena je bila kad su Gračani na sudu za vrijeme Austrije dobili dugotrajnu parnicu u sporu sa seljacima Radišića za zemlju na Oštrm Humcu. Gradskoj je pripalo svo zemljište na Oštrm Humcu koje se vodilo na kmetu M. Nuniću. Gradska nema nijedan izvor žive vode. Vodu dobijaju iz vlastitih čatrnji, ali ih nemaju sve porodice. Znali su dolaziti po vodu na Vodicu i Gožulj. U toku 1938. godine izgradili su u sredini naselja čatrnju, nedaleko od džamije, koja ljeti presuši. Čatrnja je hajrat Hate Maksumić. Do 1923. godine Gračani su išli petkom i bajramima u džamiju na Gožulju. Te godine izgradili su džamiju u Nunića mahali na Stajinama. Nije imala munare. Nekoliko metara desno od nje bio je sagrađen kameni podijum sa stepenicama s kojeg se učio ezan. Mještani su staru džamiju srušili i na njenim temeljima sagradili veću, sa betonskom munarom, visokom 32 metra i sa dvije šerefe. Džamija je svečano otvorena 16. septembra 1989. godine. Slovila je kao jedna od najljepših džamija u zapadnoj Hercegovini. U ratu 1992.-1995. džamija je potpuno devastirana, a munara srušena 16. septembra 1993. godine. Mještani u selu i oni rasuti po

cijelom svijetu su je obnovili i podigli novu munaru sa dvije šerefe. Nova džamija je svečano otvorena 23.jula 2006.godine. Oko 200 metara od džamije nalazi se prostrani harem sa desetak oštećenih starih nišana sa nečitljivim natpisima i više nišana sa natpisima iz novijeg vremena. Prvi imam gračanske džamije bio je Mustafa ef.Špago. Rođen je 1899.godine.Završio je medresu u Mostaru. Vršio je dužnosti imama i hatiba preko 40 godina, od 1923.do 1964. kada je penzionisan. Umro je 1973.godine u svom rodnom mjestu. U austrijskim popisima 1879.i 1885.godine Gračani su upisani zajedno sa stanovnicima Ljubuškog ili Cerna. U popisu 1895.godine Gradska je uvrštena u ljubuške mahale, pored Bešir mahale, Crkvice, Glavice, Gožulja, Pobrišća, Pregrađa, Vodice, Zir mahale i Žabljaka. U posljednjem austrijskom popisu 1910.godine u Gradskoj je bilo 18 kuća,od toga jedna nenastanjena. Od 119 žitelja, 114 su bili muslimani i 5 katolici. Slobodnih seljaka bilo je 5 sa 23 člana porodice, kmetova 5 sa 13 članova, pretežno slobodnih seljaka 6 sa 41.članom i pretežno kmetova 3 sa 25 članova. Prema popisu iz 1921.godine selo je imalo 19 porodica i 150 žitelja, a u popisu 1948.godine 47 porodica i 257 žitelja. U anketi koju je proveo geograf Kanaet 1955.godine Gradska je imala 268 žitelja. Od 44 porodice dominirali su Maksumići(35), zatim Špage(5), Elezovići(3) i Čolići(1). Podaci jasno pokazuju da je uporedo sa povećanjem broja žitelja došlo i do povećanja broja porodica podjelom zadružnih porodica što je bilo usko vezano sa opadanjem životnog standarda i novim načinu života. Za vrijeme Austrije potvrđena su im prava planinštara(seljaka koji izgone stoku u planinu) koja su imali i u višestoljetnom periodu osmanske vlasti. Do prava su dolazili na različite načine. Većina ih je stoku stoljećima, kako kažu "odvazda" izgonila na određeno mjesto i tako su stekli pravo ispaše određenog broja stoke. Pravo nije bilo nigdje zapisano, ali su ga se svi držali i poštivali ga. Utvrđeni su bili i stalni putevi izгона stoke. Oni su morali biti široki najmanje 12 metara da bi stoka mogla usput pasti. Planinštar je gubio pravo, ako nije izgonio stoku u planinu tri godine. Odnos planinštara i pobravičara(seljaka koji daje svoju stoku preko ljeta planinštaru da je sa svojom stokom izgoni u planinu) uređen je običajnim pravom. Pobravičari su često bili njihovi susjedi iz Gornjih i Donjih Radišića, Cerna i drugih okolnih sela. Za razliku od stočara iz drugih ljubuških sela koji svoju stoku ljeti izgone na Ljubušku i Vran planinu, Gračani izgone stoku na Bjelašnicu u mahalalu Hajvazi gdje imaju svoje kolibe. U mahalalu je prvi došao Čamo Maksumić sa 1000 ovaca. Prije Hajvaza Maksumići su imali mahalalu u Bahtijeveci pod Porinom,gdje su mu brat i njegova porodica umrli od kuge. Mahala Hajvazi dobila je ime po dedi Hajvazu. U haremu u Hajvazima zakopan je prvi Maksumić prije 200 godina, pradjed Smaje Maksumića. Iz sela polaze između 5. i 6.juna, a s planine se vraćaju oko Lučindana-sredinom oktobra. Na planinu su kretali preko Čitluka, pored Mostarskog Blata do Sretnice i Varde. gdje im je bio prvi konak. Sutradan su vrlo rano morali, radi prometa, proći Mostar preko Bijelog Polja do Podpora, kod čatrnje i tu je bio drugi konak. Treći konak bio je u Jažvama kod Boraka, ako su išli preko Konjica, ili na Grabu-Kruška, ako su išli preko Župe. Četvrti konak im je u mahali. Kad su se vraćali,konačili su u istim mjestima. Na cijelom putu su imali žive vode za pojenje stoke samo na dva mjesta. U mahali Hajvazi 1932.godine bilo je 25 koliba. Pored Puljića, Smajkića i Masleša, starješine koliba bili su Maksumići(Dervo, Šaćir,Salko, Ahmed, Ibro, Salih, Mujo, Omer, Murat, Selim, Durak i Meho), zatim Ibro Kajgo, Osman Špago i Čolići(Mumin i Dervo). Sve su kolibe smještene u blizini glavnog puta kroz Bjelašnicu. Nisu stalno u planini. Iz mahale odlaze u selo i vraćaju se nazad nekoliko puta zbog oranja u planini, izгона stoke, vršidbe, rada oko duhana, prenosa materijala iz mahale i povratka sa stokom u selo. Za Gračane je stoka imala najveću vrijednost. Bogatstvo porodica u selu cijenilo se po broju stoke. Za nekog Maksumića se govorilo: "Ne treba govoriti koliko je bogat, u ogradi ima 30 jarčeva i 20 ovnova, a koliko ima koza i ovaca, to ni sam ne zna". Poneko od travara je sadio duhan u posljednjim godinama osmanlijske vlasi i za vrijeme Austrije. Poslije Prvog svjetskog rata Gračani su se orijentirali na intenzivniju sadnja duhana, jer su uvidjeli da donosi veće prihode od uzgoja stoke. Na prelaz u druge grane djelatnosti značajno je uticalo i donošenje zakona o likvidaciji koza. Život Gračana je posljednjih pedeset godina pretrpio korjenite promjene. Oni su postepeno, iako vrlo sporo napuštali nomadski način života i sve se više izjednačavali sa ratarima. Ostala je jedna bitna razlika -izgon stoke ljeti u planinu. Prvi Gračani su otišli na rad u Njemačku tek 1970.godine. Poslije posljednjeg rata u selu živi svega dvadesetak porodica. Rasuti po svijetu,ostali su i srcem i dušom privrženi svom rodnom mjestu.

HALID SADIKOVIĆ